

Research Paper

A Comparative Study of the Shiite and Sunni Religious Leaders' Views on Martyrdom Operations

Yacob Tavakoli ^{1,*}, Saeed Hasanzadeh Boriabadi ²

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Maaref University, Qom, Iran

² PhD in Islamic Studies, Islamic Maaref University, Qom, Iran

Received: 31 May 2020, Accepted: 14 June 2021

© University of Tehran

Abstract

The Shiite and Sunni intellectual and religious leaders do not agree on a number of issues such as the Islamic concept of martyrdom. In this research, there is an attempt to explain the jurisprudential aspects of martyrdom from the viewpoint of Shiite and Sunni Islam as the two main branches of Islam. There is a vast difference between martyrdom operations and suicide operations in terms of their underlying causes and characteristics. In Islamic theology and law, suicide which is defined as a self-annihilatory act of violence, is a grave sin. Unlike the suicide acts, the martyrdom operations are defensive in nature, and are conducted in order to create fear to weaken the morale of the enemy, and even destroy the aggressor and the occupier without inflicting harm on innocent people.

Shiite religious leaders are generally seminary-learned and many of them are among distinguished and authoritative interpreters of the religious law (mujtahids) and the source of emulation (marji' taqlid). A well-known example of marji' in the contemporary era is Ayatollah Khomeini, the leader of the Islamic revolution in Iran. However, Sunni leaders mostly have earned academic degrees by completing any number of programs in various higher education institutions, and thus lack in-depth knowledge of Islamic theology and religious law which are taught at Islamic seminaries. Accordingly, they are influenced by the non-Islamic thoughts, and some of them have plunged into the abyss of extremism and radicalism with dangerous consequences due to the formation of Sunni militant and violent groups.

The authors seek to answer the following questions: 1. Why are the Sunni and Shiite leaders' theological and jurisprudential approaches to

---

* Corresponding Author Email: tavakoli@maaref.ac.ir

martyrdom different? 2. What factors have led to the intellectual and jurisprudential differences between Shiite and Sunni leaders' views on extremism? Using a comparative approach, the authors have analyzed qualitative data and arguments presented in the interpretive and jurisprudential works and in the writings of the Shiite and Sunni jurists in Persian and Arabic, with particular attention paid to the relevant Quranic verses and hadiths dealing with the subject of martyrdom. The research hypothesis claims that differences in the level of thorough seminary Islamic education, the degree of independence from the government, the strength of cultural and family ties are among the most important factors which have led to the emergence of differences in the Shiite and Sunni religious leaders' views on the Martyrdom.

There are similarities between the Sunni and Shi'a approaches to Jihad on behalf of Islam, but their approaches to martyrdom in the fight against tyranny and injustice are implicitly different. Due to a host of factors including different educational, socio-economic characteristics, and nature of relations with the political authorities in the country of origin (or residence), it is clear that there is no consensus on the issue of martyrdom in the path of God among the Shia and Sunni scholars who have different conceptions of the Islamic tradition.

Keywords: Martyrdom Operations, Shiite and Sunni Religious Leaders, Islamic Seminary Education, Movements, Extremism

Declaration of conflicting interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References

- The Holy Quran.
- Ameli, Ahmad Abdollah Abu Zaid. (n.d.) *Mohammad Baqir Al-Sadr Biography with Reliable Documents*. Beirut: Al-Arif Publication House. [in Persian]
- Ameli, Mohammad Ibn Maki (the First Martyr). (1996) *Al-duwrs*. Qom: Islamic Publication Institute of Jamaat-e Modarresin, Vol. 2. [in Persian]
- Ameli Jabai, Zayn al-Din bin Ali (the Second Martyr). (2016) *Sharh Lameh*, trans. Ali Shirvani. Tehran: Dar Al-Elm, Vol. 2. [in Persian]
- Dekmejian, Hrair. (1987) *Islamic Movements in the Arab World*, trans. Hamid Ahmadi. Tehran, Kayhan. [in Persian]
- Feira'hi, Davood. (2004) "Legitimate Defense, Assassination and Martyrdom Operations in the Shiite Religion," *Journal of Shiite Studies*

- 2, 6: 126-109. Available at: <http://ensani.ir/fa/article/45229> (Accessed 2 May 2019). [in Persian]
- Hailey, Jamaloddin Hassan. (1989) *Insight of the Learned, Book of Jihad*. Tehran: Faqih. [in Arabic]
- Hailey, Mohammad Ibn Idris. (1989) *In the Context of Liberating Fatwa*. Qom: Islamic Publishing, Vol. 2. [in Arabic]
- Hassanzadeh Boori Abadi, Said. (2017) *A Comparative Study of Martyrdom Operations in the Contemporary Shi'ite and Sunni Movements*, A PhD Dissertation in Islamic Studies, Islamic Maaref University, Oom, Iran. [in Persian]
- Hosseini, Mohammad. (2005) *Mohammad Baqir Al-Sadr: Description of Thoughts and Biography*. Beirut: Dar al-Muhaja al-Bayda. [in Arabic]
- Imam Khomeini, Ruhollah. (1982) *Sahife-ye Nour (The Luminous Scroll)*. Tehran: Islamic Revolution Culture Documentation Center, Vol. 1-2. [in Persian]
- Imam Khomeini, Ruhollah. (2011) *Tahrir al-Wasileh*. Qom: Ismailian, Vol. 1. [in Persian]
- Imam Mohammad Shafe'i. (2015) *Kitāb al-Umm*. Beirut: Dar Al-Arafa, Vol. 4. [in Arabic]
- Islamic Dawa Party. (1985) *Islamic Call Enlightenment*. Qom: Islamic Center for Political Rhetoric, Islamic Dawa Party. [in Arabic]
- Kepel, Gilles. (2003) *The Prophet and the Pharaoh*, trans. Hamid Ahmadi. Tehran: Kayhan. [in Persian]
- Khezri, Seyed Ahmad Reza. (2009) *History of Shiism*. Tehran: Research Institute of Hawzeh and University. [in Persian]
- Kikha, Alireza. (2013) *Suicide Swamp*. Tehran: Sepehr Azin. [in Persian]
- Khosroshahi, Seyed Hadi. (2013) *What the Muslim Brotherhood Says and Wants*. Qom: Bostan-e Ketab. [in Persian]
- Mohaghegh Damaad, Seyed Mostafa. (2010) "Jurisprudential and Legal Study of Martyrdom Operations and Suicide Operations," *Letter of Theology* 4, 12: 5-26. Available at: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/847267> (Accessed 2 May 2019). [in Persian]
- Mohammadi Alamout, Mohsen, *et al.* (2017) "The Right to Life and its Deprivation from the Perspective of Islam and International Human Rights with an Emphasis on Suicide Operations," *Religious Anthropology* 14, 37: 165-143, <DOI: 10.22034 / ra.2017.27739>. [in Persian]
- Mollah Mohammad Ali, Amir. (2006) *Jurisprudential Principles of Martyrdom Operations*. Qom: Zamzam Hedayat Publishing. [in Persian]
- Najafi, Mohammad Hassan. (n.d.) *Jawahar al-Kalam*, Sheikh Abbas Quchani, ed. Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi, Vol. 7. [in Persian]
- Najafi, Mohammad Hassan. (1983) *Jawahar al-Kalam in Explaining the Laws of Islam*, Abbas Quchani, ed. Beirut: Dar al-Kitāb al-Islami-ye, Vol. 21.
- Palestinian Ulema Society. (2001, May 5) Palestinian Ulema Society ([palestinpersian.info](http://www.palestinpersian.info)). Available at: <http://www.palestinpersian.info/fatava/fatavi.html> (Accessed 12 May 2020). [in Persian]

- Rastrup, Magnus. (2011) *Hezbollah in Lebanon*. Tehran: Andishe Sazaan-e Noor Institute, 2nd ed. [in Persian]
- Salehi Najafabadi, Nematollah. (2003) *Jihad in Islam*. Tehran: Nay. [in Persian]
- Shirazi, (Abu Ishaq) Ibrahim bin Ali. (n.d.) *Kitāb al-Mahzab: Kitāb al-Seir*. Beirut: (n.p.). [in Arabic]
- Shokani, Mohammad. (1993) *Fatah Al Qadeer*. Beirut: Dar Al-Kalam Al-Tayyib, Vol. 5. [in Arabic]
- Tabari, Abu Ja'far Mohammad Ibn Jarir. (2008) in Mohammad Abolfazl Ibrahim, ed. *History of Nations and Kings*. Beirut: Dar Sewvidan.
- Tabatabai, Seyed Ali. (1994) *Expressing the Issues of the Rules with Evidence*. Qom: Islamic Publishing Institute, Vol. 7. [in Arabic]
- Tavakoli, Yaqub. (2015) *Memoirs of Samir Qantar*. Tehran, Surah Mehr. [in Persian]
- Tavakoli, Yaqub; and Saeed Hassanzadeh. (Winter, 2019) "Evidence of the Permission of the Martyrdom Operations of Sunni Jurists in Martyrdom Movements based on Verses from the Holy Quran," *Quarterly Journal of Quranic Studies* 10, 40: 302-279. Available at: http://www.iaujournals.ir/article_671850_04c8e1debb9efcbe0f5c24795aa40e81.pdf (Accessed 12 May 2020). [in Persian]
- War'ei, Seyed Javad. (2003) "Jurisprudential Principles of Martyrdom Operations," *Islamic Government Quarterly* 27: 312-347. Available at: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/138520> (Accessed 2 May 2019) [in Persian]

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

تمایز منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و پیشوایان فقهی اهل سنت در نهضت‌های شهادت‌طلبانه

یعقوب توکلی*^۱، سعید حسن‌زاده بوری‌آبادی^۲

^۱ دانشیار، دانشگاه معارف اسلامی، قم

^۲ دانش‌آموخته دکترا، دانشگاه معارف اسلامی، قم

چکیده

اسلام برای حفظ موجودیت خود و رسیدن به مقاصد عالی به عواملی مانند فرهنگ جهاد و شهادت‌طلبی برای پیروزی مسلمانان نیاز دارد؛ و یکی از روش‌های دفاعی علیه متجاوزان، عملیات استشهادی است. در این نوشتار، تلاش شده است تا با مطالعه مقایسه‌ای منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و پیشوایان فقهی اهل سنت، تفاوت‌های عمده شالوده فکری و اعتقادی این رهبران در این زمینه بررسی شود. پرسش‌های پژوهشی عبارت‌اند از: ۱. تا چه حد منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و اهل سنت در نهضت‌های استشهادی متفاوت است؟ ۲. چه عواملی به تفاوت‌های فکری و فقهی شیعه و اهل سنت در رویکرد به افراطی‌گری منجر شده است؟ با رویکرد مقایسه‌ای و گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی و استدلال‌های ارائه‌شده در متون فارسی و عربی، و توجه به آیات و روایات مربوط و دیدگاه‌های فقهای شیعه و اهل سنت در خصوص موضوع در آثار تفسیری و فقهی، فرضیه زیر آزمون می‌شود: «تفاوت در میزان تحصیلات عمیق اسلامی حوزوی، میزان استقلال از دولت، استحکام روابط فرهنگی و خانوادگی، عوامل مهمی در بروز تفاوت‌ها در دیدگاه‌ها و عملکرد این رهبران بوده است». یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر رهبران شیعه پایگاه حوزوی دارند؛ و بسیاری از آنان از مجتهدان تراز اول و مراجع تقلید بوده‌اند، و مستقل از حکومت‌ها به اداره امور می‌پرداختند. پیوندهای فرهنگی و خانوادگی آنان که همواره در صفوف نخست قیام و جهاد بوده‌اند، سبب ایجاد شبکه‌ای گسترده از مبارزان ضد ظلم شده است. نبود این ویژگی‌ها در رهبران اهل سنت به گسترش افراطی‌گری و ایجاد گروه‌های خشونت‌طلب سنی کمک کرده است.

واژگان کلیدی: عملیات استشهادی، رهبران شیعی و سنی، تحصیلات اسلامی حوزوی، جنبش‌ها، افراطی‌گری

* نویسنده مسئول، رایانامه: tavakoli@maaref.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۱ خرداد ۱۳۹۹، تاریخ تصویب: ۲۴ خرداد ۱۴۰۰

۱. مقدمه

جنگ و صلح از رخدادهای عالم طبیعی است. در دنیای ماورای طبیعت غیر از صلح مطلق چیزی راه ندارد، در قلمرو طبیعت نیز نسبی است نه مطلق. این بدان معنی است که هیچ موجودی در محدوده طبیعت یافت نمی‌شود که با همه موجودات دیگر در تمام احوال در ستیز باشد، زیرا نظام علی و معلولی که طبیعت و ماورای طبیعت را در برمی‌گیرد، نشانه صلح و آشتی هر موجودی با علل پیدایش و اسباب پرورش‌دهنده خود است، و دلیل انس او با معلول‌ها و آثار خود خواهد بود. انسان از آن نظر که دارای بعد مادی است و در محدوده حرکت و تکاپو به سر می‌برد، از آشوب جنگ و ستیز، خواه به‌عنوان تهاجم و خواه به‌عنوان دفاع، بیرون نیست.

همه انسان‌ها در زندگی طبیعی خود در ستیز و سازش به سر می‌برند، خواه به‌عنوان رهبر باشند خواه به‌عنوان پیرو، خواه در صراط حق گام بردارند، خواه در راه باطل. تفاوت عمده، در مبدأ فاعلی و غایی و نیز ساختار نظام داخلی آن است. بنابراین ایثار و شهادت‌طلبی از ویژگی‌های ادیان الهی است، به‌ویژه دین مقدس اسلام که تنها دین الهی و ره‌آورد همه انبیاست؛ در حقیقت دین نزد خدا همان اسلام است (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ، سوره آل‌عمران، آیه ۱۹)؛ به‌طوری‌که از هیچ انسانی هیچ دینی غیر از آن قبول نمی‌شود (وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ، سوره آل‌عمران، آیه ۸۵). به‌طور کلی فداکاری و ازخودگذشتگی فقط در منطق ادیان الهی مفهوم پیدا می‌کند. مکتبی که جهان را منحصر به عالم طبیعت می‌داند و عالم غیب، حساب و کتاب و قیامت را انکار می‌کند، دلیلی ندارد پیروان خود را به ایثار و فداکاری فرابخواند، زیرا تنها معیار از دیدگاه آنها نفع خویش است. اگر گذشتن از مال و بخشیدن آن به دیگران هم، در این بینش با تکلفاتی توجیه‌شدنی باشد، ازجان‌گذشتگی به‌خاطر دیگران هیچ توجیه معقولی ندارد. از همین رو امام خمینی (ره) در سال‌های آغازین پس از پیروزی انقلاب اسلامی جوانان و نوجوانان پاک‌سرشت را پند می‌داد که مبدا فریب شعارهای دروغی مکاتب مادی را بخورند. ایشان شعارهای ایثار و ازجان‌گذشتگی رهبران کمونیسم را فریب‌کاری و بازیگری می‌دانست که به‌منظور فریب‌دادن و بهره‌کشی از ساده‌لوحان سر داده می‌شود (آیت‌الله خمینی، ۱۳۶۱: ۱۸-۵).

اسلام برای حفظ موجودیت خود و رسیدن به مقاصد عالی به عواملی نیاز دارد؛ و فرهنگ جهاد و شهادت‌طلبی از مهم‌ترین عوامل پیروزی مسلمانان است. ایمان به اسلام چنان تحول روحی در مسلمانان صدر اسلام ایجاد کرده بود که از مرگ و شهادت استقبال می‌کردند. نوید «اجر بزرگ» هر که در راه خدا بجنگند و کشته شود یا پیروز شود، به‌زودی او را پاداش بزرگی خواهیم داد (وَمَنْ يقاتل في سبيل الله فيقتل او يغلب فستوفى أجره عظيمًا، سوره نساء، آیه ۷۴). و نیز

«بهشت ابدی» خدا برای آنها باغ‌هایی آماده کرده است که از پای درختانش نهرها جاری است؛ و در آن جاودانه‌اند و این کامیابی بزرگی است (أَعْدَلُ لَهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا، سوره توبه، آیه ۸۹). «رضایت الهی» پروردگارشان آنها را به رحمت و رضوان خویش و بهشتی که در آن نعمت‌های دائم دارند، نوید می‌دهد (بِيشْرُهُمْ رَبِّهِمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ، سوره توبه، آیه ۲۱)؛ و «و فوز عظیم» آنان که در راه خدا می‌جنگند و می‌کشند و کشته می‌شوند، این در تورات و انجیل و قرآن وعده حقی بر عهده خداست. و چه کسی از خدا به عهد خویش وفادارتر است؟ پس به این معامله‌ای که با خدا کرده‌اید، شاد باشید؛ و این همان کامیابی بزرگ است (يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ... وَ ذَلِكِ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، سوره توبه، آیه ۱۱۱)، که آنها را به حضور در میدان‌های جهاد و جانبازی در راه خدا تشویق می‌کرد. دشمنان اسلام به‌خوبی این عامل پیروزی را شناسایی کرده و در طول تاریخ تلاش کرده و می‌کنند که مردم را از این فرهنگ رهایی‌بخش جدا سازند. در عصر حاضر نیز نهضت شهادت‌طلبی مسلمانان را که از ظلم و بی‌عدالتی مستکبران عالم، کاسه صبرشان لبریز شده است، تروریسم می‌خوانند تا با فریب افکار عمومی جهان بتوانند آنها را قتل‌عام کنند.

یکی از روش‌های دفاعی که به‌تازگی مسلمانان علیه متجاوزان به‌کار گرفته‌اند، عملیات استشهادی است. انجام این‌گونه عملیات به فلسطین اختصاص ندارد و شامل هر کشور اسلامی که مورد تجاوز و اشغال قرار گیرد، می‌شود. عملیات شهادت‌طلبانه دارای مبانی شرعی است و فقهای اسلام حکم به جواز آن داده‌اند، و هرگز ترور و انتحار نیست. فقهای اسلام دفاع از دین، وطن، جان، ناموس و ... را به هر وسیله‌ای واجب می‌دانند؛ عملیات استشهادی هم روشی مشروع برای دفاع است. در سال‌های اخیر فشارهای نظامی و غیرنظامی استکبار و صهیونیسم جهانی علیه مسلمانان به‌ویژه مردم مظلوم فلسطین افزایش پیدا کرده است. هم‌اکنون چند کشور اسلامی در اشغال آنها هستند، از این‌رو بر همه مسلمانان لازم و واجب است تا برای دفاع از دین، کشور و ناموس خودشان از هر وسیله که می‌توانند استفاده کنند. با توجه به این‌که فناوری نظامی پیشرفته و توانایی‌های تبلیغاتی، اقتصادی و سیاسی استکبار جهانی مقایسه‌شدنی با جهان اسلام نیست؛ و فاصله زیادی بین آن دو وجود دارد، لازم است مردم مسلمان کشورهای اسلامی و نیروهای مسلح آنها، همه شیوه‌ها و آمادگی‌های لازم دفاعی را کسب کنند. عملیات استشهادی یکی از این شیوه‌های دفاعی است، به‌ویژه زمانی‌که با شیوه متعارف و کلاسیک نتوان دفع تجاوز و ظلم کرد. در این نوشتار تلاش می‌شود که ضمن اشاره به شالوده فکری و اعتقادی رهبران شیعه و اهل سنت در عملیات استشهادی، به مطالعه مقایسه‌ای منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و پیشوایان فقهی اهل سنت در این‌گونه نهضت‌ها پرداخته شود.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی مهم‌ترین مطالعات انجام‌گرفته، نکته مهمی را آشکار می‌کند. از آنجا که ماهیت عملیات استشهادی و جواز آن در فقه اسلام را ذیل عنوان دفاع مشروع و در قالب جهاد دفاعی می‌توان بررسی و ارزیابی کرد، بنابراین این نوع عملیات روش جدید دفاعی است و به یکی از مسائل روز تبدیل شده است. در منابع شیعه و اهل سنت نیز درباره آن بحث مستقلی نشده است، جز این‌که با توجه به آیات و روایات مربوط و نظرهای فقهای امامیه و اهل سنت در خصوص موضوع تنها در کتاب‌های تفسیری و فقهی، می‌توان به مطالبی دست یافت. از مجموع پژوهش‌های انجام‌گرفته درباره عملیات استشهادی می‌توان به نتیجه کلی دست یافت که موضوعی نو و حساس است. نو بودن موضوع از آن حیث است که تنها در چند سال اخیر مورد توجه برخی اندیشمندان و علمای اسلام قرار گرفته است؛ و شمار کمی کتاب و مقاله، و آن هم بیشتر از سوی اهل سنت تدوین و منتشر شده است. مباحث اصلی هم در زمینه تاریخچه عملیات استشهادی است، و کمتر به ادله‌های فقهی یا دیگر مسائل در خصوص موضوع پرداخته شده است. حساس بودن موضوع از آن حیث است که مخالفت و برخورد منفی استکبار جهانی و دشمنان اسلام با مقوله عملیات استشهادی و فشار سیاسی، اقتصادی فرهنگی و نظامی آنها علیه دولت‌های اسلامی و مردم مسلمان، به‌منظور جلوگیری از انجام این نوع عملیات و برخورد با عاملان آن، سبب بی‌رغبتی پژوهشگران برای بررسی دقیق این مسئله شده است.

تلاش شده است تا با مطالعه مقایسه‌ای منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و پیشوایان فقهی اهل سنت، تفاوت‌های عمده شالوده فکری و اعتقادی این رهبران در این زمینه بررسی و واکاوی شود. پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. تا چه حد منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و اهل سنت در نهضت‌های استشهادی متفاوت است؟ ۲. چه عواملی به تفاوت‌های فکری و فقهی شیعه و اهل سنت در رویکرد به افراطی‌گری منجر شده است؟ با رویکرد مقایسه‌ای و گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی و استدلال‌های ارائه‌شده در متون فارسی و عربی، و توجه به آیات شریفه، فرضیه زیر آزمون می‌شود: «تفاوت در میزان تحصیلات عمیق اسلامی حوزوی، میزان استقلال از دولت، استحکام روابط فرهنگی و خانوادگی، عوامل مهمی در بروز تفاوت‌ها در دیدگاه‌ها و عملکرد این رهبران بوده است». تلاش نگارندگان معطوف به این بوده است که بخش بزرگی از آثاری که درباره موضوع در داخل و خارج به‌طور مستقل به عملیات استشهادی اختصاص داده شده است، شناسایی و بررسی شود. در مواردی که امکان دسترسی به نسخه فیزیکی آثار مقدور نبود، بخشی از اطلاعات لازم از بانک‌های اطلاعاتی گردآوری شده است. به‌طور نمونه، می‌توان به کتاب‌های ارزشمند زیر اشاره کرد: ۱. دو نظریه تروریسم و فداکاری که نویسنده در آن ضمن تعریف ترور، فداکاری و انواع آن، تاریخچه

این‌گونه عملیات در ایران را شرح داده و کمتر به بنیان‌های فکری و فقهی موضوع توجه کرده است؛ حتی در تعریف و تبیین این موضوع به اندیشه‌های اهل سنت اشاره‌ای نکرده است (توکل، ۱۳۹۴). ۲. *مبانی فقهی و استشهادی شیعه و اهل سنت* که بیشتر به مبانی فقهی این عملیات پرداخته است (ملا محمدعلی، ۱۳۸۵)؛ ۳. نویسنده *مرداب انتحار* تنها به نقد عملیات انتحاری جریان‌های تندرو اسلامی با استناد به آموزه‌های قرآن و سنت پرداخته است (کیخا، ۱۳۹۲)؛ ۴. برخی گزارش‌های تهیه شده مربوط به کارگاه‌های آموزشی، همایش‌ها، نشست‌های علمی و سخنرانی‌های برگزارشده در دانشگاه‌های کشور از سوی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام و غیره که شمار آنها ناکافی است. با این حال، از آنجا که مجموعه این آثار و همایش‌ها حکایت از توجه پژوهشگران، علما و مسئولان به این مسئله دارد، امیدوارکننده است. اگرچه برخی مطالب ارائه‌شده بیشتر به صورت جسته و گریخته، و گاهی در حد مقاله کوتاه است، و می‌توان مشاهده کرد که آثار چندان مستقل و منسجمی درباره این موضوع در دسترس نیست.

۳. شالوده فکری و اعتقادی عملیات استشهادی در پیشوایان فقهی شیعه

مکتب تشیع، بن‌مایه‌های اعتقادی خود را از آیات کریمه قرآن، سنت نبوی و سیره امام علی (ع) اخذ کرده و از بطن و متن اسلام اصیل، اقتباس شده است (طبری، ۱۳۸۷: ۲۵۲). گفتنی است که تعدد ادیان الهی و مذاهب آسمانی که تاکنون بر بشریت نازل شده است، تعدد طولی است نه عرضی، بدین معنا که دین جدید ناسخ و مکمل دین پیشین است. با آمدن دین جدید تاریخ مصرف دین پیشین منتهی می‌شود، از رسمیت می‌افتد، و جای خود را به دین جدید می‌دهد؛ در نتیجه بر همه لازم است که از آیین جدید پیروی کنند، و به آن ایمان بیاورند. به همین دلیل در متون مقدس و نصوص دینی، از کسانی که به دین جدید ایمان نمی‌آورند، به‌عنوان «کافر» یاد می‌شود.

برتری مذهب تشیع به سبب «حق بودن» آن است، زیرا دین حق در هر برهه‌ای تنها دین است، و سایر ادیان موجود یا از اصل باطل و بی‌اساس‌اند یا منقرض و منسوخ. امروزه، شریعت حقه، شریعت اسلام است. اسلام ناب و راستین در چهره مذهب تشیع متجلی شده است؛ و تنها آموزه‌های شیعه است که می‌تواند بیانگر اسلام ناب محمدی باشد. اهمیت این نکته از آن روست که نخست اثبات می‌کند شیعه مولود طبیعی اسلام است، و معتقداتش ریشه در نصوص قرآنی و روایات دارد. دوم، نشان می‌دهد پیدایش این مذهب، دست‌کم از بعد اعتقادی به عصر نبوت، و نه رویدادها و تحولات تاریخی پس از رحلت پیامبر (ص) بازمی‌گردد (خضری، ۱۳۸۸: ۸). رسول خدا (ص) می‌فرماید: «این (علی) و شیعیان او رستگاران

روز قیامت‌اند» («انّ هذا علی و شیعه هم الفائزون»؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۵۸۲). در قرآن، فائزون، وصف مؤمنانی است که در ایمان خود ثابت و استوار بوده‌اند؛ و آنهایی که مطیع خدا و رسولش و خداترس و پروا پیشه بوده‌اند. آنهایی که ایمان آوردند؛ و برای حفظ ایمان خود از دیارشان هجرت کردند، و در راه خدا با مال و جانشان جهاد کردند. بنابراین، جهاد با کفار و مشرکان، جزئی لاینفک از این مکتب اصیل و آسمانی بشمار می‌آید. عملیات استشهادی، شیوه‌ای جهادی است که مجاهدان مسلمان در دوران اخیر، ضد دشمنان متجاوز و اشغال‌گر به‌کار گرفته‌اند. از این‌رو، ایدئولوژی اسلام‌گرای معاصر در میان جنبش‌های شیعه که به عملیات شهادت‌طلبانه می‌پردازند، بر اساس مبانی اعتقادی و سیاسی مذهب شیعه در عصر نبوت و پس از غیبت کبری امام زمان (عج) تدوین شده است، و دکترین رسمی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران نیز بر آن استوار شده است.

بر پایه مفهوم ولایت فقیه که توسط امام خمینی (ره) تدوین شده است، شهادت‌طلبی، ابزاری جهت استقرار حکومت اسلامی است. این روش، از سیره ائمه بزرگوار به‌ویژه جنبش شهادت‌طلبانه سرور و سالار شهیدان امام حسین (ع) منبعت شده است. امام خمینی (ره) با اشاره به الگوسازی سیدالشهدا (ع) در این مورد می‌گویند: «سیدالشهداء آمده بود حکومت هم می‌خواست بگیرد، اصلاً برای این معنا آمده بود، و این یک فخری است و آنهایی که خیال می‌کنند که حضرت سیدالشهدا برای حکومت نیامده خیر، اینها برای حکومت آمدند؛ برای این‌که باید حکومت دست مثل سیدالشهداء باشد، مثل کسانی که شیعه سیدالشهداء هستند، باشد» (آیت‌الله خمینی، ۱۳۶۱: ۱۹۰).

۴. شالوده فکری و اعتقادی عملیات استشهادی در پیشوایان فقهی اهل سنت

اهل سنت، قرآن را کتابی محفوظ و مسلمان بودن را در پیروی از قرآن و سنت محمد، خلاصه می‌بینند. هرچند عمر خلیفه دوم، کتاب خدا و عمل به آن را کافی می‌دانست، اما اهل تسنن، در مسائل فقهی، ابتدا قرآن و سپس احادیث محمد (ص) و پس از آن احادیث معتبر صحابه و اجماع را به‌کار می‌برند. مذهب اهل سنت در دو مکتب اصولی اعتقادی کلامی یعنی اشعری و ماتریدی و مذهب کلامی سلفی نومعتزلی، و از لحاظ علوم فقهی به چهارده مذهب فروعی و عملی حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی تقسیم می‌شود.

آنچه امروزه در قالب ایدئولوژی اسلام‌گرای معاصر مبتنی بر قرآن و تفاسیر و مجموعه‌های احادیث می‌شناسیم، از سوی گروهی از اندیشمندان فعال مطرح شده است که آثار مهمی در نظریه و عمل سیاسی، که اساس و بنیاد تجدید حیات اسلام سده بیستم به‌شمار می‌آید، از خود به‌جای گذاشتند. ابن تیمیه (۷۲۸)، ابن قیم (۷۵۱)، ابن کثیر (۱۳۷۳)، و ابن عبدالوهاب (۱۷۹۲) را

می‌توان نام برد که عناصر ایدئولوژیک مشترک همه آنها به‌طور خلاصه عبارت‌اند از: ۱. تعهد به احیای امت با بازگشت به ریشه‌های اسلامی، ۲. طرفداری از پیکارجویی و جهاد در دفاع از اسلام، ۳. ترکیب ایدئولوژی بنیادگرایانه با فعالیت اجتماعی و سیاسی در زندگی شخص، و ۴. آمادگی برای رویارویی با اقتدار مذهبی و سیاسی و تمایل به از خودگذشتگی به‌خاطر اسلام (حسن‌زاده، ۱۳۹۶: ۷۸).

این در حالی است که جریان ایدئولوژی و تفکر اولیه اسلامی در میان اهل سنت با قرآن و شش کتاب بخاری، مسلم، ابوداود، ترمذی، ابن‌ماجه، نسائی که معتبرترین منابع احادیث آنهاست، آغاز شده است. با این‌که استقرار حکومت اسلامی، هدف مشترک همه آنها بوده است، اما بر سر شعارها و برنامه، اختلاف‌های مهمی میان جوامع و جنبش‌های گوناگون اهل سنت وجود دارد. این اختلاف‌ها از تفاسیر گوناگون آنها از قرآن، سنت پیامبر (ص) و حوادث صدر اسلام نشأت می‌گیرد، یا از محیط بحرانی شکل‌گرفته این جنبش‌ها یا تأثیر تجربیات زندگی رهبران این گروه‌ها منبعث می‌شود. در این بین، برخی گروه‌ها وقتی که توسل به خشونت را مفید تشخیص دهند، از جهاد به‌طور تاکتیکی طرفداری می‌کنند. دیگر گروه‌ها، که اغلب، جوان‌تر و پیکارجوترند، اولویت سیاسی را از آن جهاد خشونت‌آمیز می‌دانند.

بحث مفصلی در مورد تفاوت بین عملیات انتحاری و استشهادی وجود دارد. در عملیات استشهادی، فرد «با قصد قربت و با علم به شهادت و با هدف ضربه زدن به دشمن و با فرض این‌که راه دیگری وجود ندارد»، اقدام می‌کند (ورعی، ۱۳۸۲: ۳۱۲؛ به نقل از محمدی‌الموتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۶). این عملیات ابزاری دفاعی برای بازدارندگی یا مقابله با تهاجم دشمن است. گروهی از فقهای معاصر از جمله آیات عظام مکارم شیرازی، نوری همدانی، منتظری، موسوی اردبیلی (در بین فقهای شیعه)، یوسف قرضاوی، شبیانی، محمود بن عقلاء الشیبی، حامد الگار (در بین علمای اهل سنت)، این عملیات را در شرایطی ویژه علیه دشمن جایز دانسته‌اند (ملا محمدعلی، ۱۳۸۵: ۲۱۵-۲۰۸؛ محمدی‌الموتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۷). تفاوت زیادی بین عملیات استشهادی و عملیات انتحاری از نظر ماهیت و محتوا وجود دارد. محمدی‌الموتی و همکارانش به نمونه‌های بارز عملیات انتحاری در کشورهای غربی و جوامع اسلامی از جمله عملیات تروریستی «سازمان مجاهدین خلق» در ایران، حملات تروریستی القاعده و داعش در افغانستان، پاکستان و سوریه علیه شهروندان بی‌دفاع، حمله انتحاری متروی لندن و حمله ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ به نیویورک و واشنگتن اشاره می‌کنند (محمدی‌الموتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۴). «بیشتر مهاجمان انتحاری به گروه‌های سازمان‌یافته‌ای تعلق دارند که در جست‌وجوی هدف سیاسی ویژه‌ای هستند» (فیرحی، ۱۳۸۳: ۱۱۲؛ به نقل از محمدی‌الموتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۴). در مقایسه، «کسانی که به عملیات استشهادی اقدام می‌کنند، در حقیقت دفاع می‌کنند، دفاعی که تنها راه باقیمانده

برای آنهاست به طوری که اگر از این اقدام دست بردارند و بنشینند و منتظر آینده باشند، باید مثل گذشتگان خود مرگ ذلت‌باری را به دست دشمن ملاقات کنند. یا باید تسلیم خواست دشمن متجاوز شوند تا آنان را از سرزمینشان بیرون کند یا به قتل برساند یا به بردگی و اسارت بگیرد» (ورعی، ۱۳۸۲). بنابراین، در عملیات استشهادی ملاک جهاد و دفاع است، و «هدف اصلی از آن دفاع از کيان دين، مال و ناموس مسلمانان و مبتنی بر ادله جهاد دفاعی و مشروع است و امری عقلایی مبتنی بر ایمان عمیق و قوی و برنامه‌ریزی و تحت نظر رهبری جامعه اسلامی» است. هدف آسیب وارد کردن به مردم بی‌گناه نیست و برای ایجاد ترس و «نابودی دشمن کافر و اشغال‌گر» انجام می‌گیرد (محقق داماد، ۱۳۸۹: ۲۵؛ محمدی‌الموتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۸-۱۵۷).

برخی علمای اهل سنت، مشروعیت عملیات استشهادی را تأیید کرده‌اند، و در مورد آن فتوایی صادر کرده‌اند، و در منابع اهل سنت از وجوب «جهاد ابتدایی» سخن گفته‌اند. البته جزئیات فقهی و تبعات حقوقی آن را نیز از شافعی در رساله کتاب الام توضیح داده‌اند (شافعی، ۱۹۹۴، ج ۴: ۱۶۱). شمار کمی از فقیهان معاصر اهل سنت از ماهیت مطلق دفاعی جهاد حمایت کرده‌اند. شیخ محمد عبده در تفسیر المنار چنین دیدگاهی دارد (صالحی، ۱۳۸۲: ۲۳). شیخ نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی مجموع این دیدگاه‌ها را در کتاب جهاد در اسلام، گردآوری و ارزیابی کرده است (صالحی، ۱۳۸۲: ۱۰۹-۱۰۸). با توجه به فتوای فقهای اهل سنت در مورد لزوم استقامت در برابر دشمن تا حد جان دادن، مسلمانان باید در مقابل متجاوزان و اشغال‌گران مقاومت و استقامت کنند. یکی از راه‌های استقامت و مقابله با دشمن هم انجام عملیات شهادت‌طلبانه است.

فقهای سنی بر این باورند که اگر شمار دشمنان دو برابر مسلمانان یا کمتر باشد، فرار از جنگ حرام و گناه کبیره است، و اگر ظن غالب هم به کشته شدن باشد، قول صحیح این است که نباید فرار کنند و باید استقامت کنند. دلیل آن هم این آیه است: ای کسانی که ایمان آورده‌اید چون با گروهی از دشمن رویاروی شدید، پایداری کنید؛ و خداوند را بسیار یاد کنید. باشد که رستگار شوید (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا... انفال: ۴۵). اگر شمار دشمنان بیش از دو برابر مسلمانان باشد و ظن غالب بر کشته شدن نیز باشد، باز یک وجهش این است که می‌توانند استقامت کنند، زیرا در صورت کشته شدن به فیض شهادت نائل شده و از ثواب شهدا برخوردار می‌شوند (شیرازی، بی‌تا، ج ۱۳: ۷۵۰-۵۷۸). جمعیت علمای فلسطین در پاسخ به پرسش‌های زیادی که درباره حکم شرعی عملیات استشهادی مجاهدان فلسطینی ضد دشمن اشغال‌گر مطرح شده بود، این‌گونه اظهارنظر کرده است: «عملیات استشهادی یک نوع جهاد در راه خدا به شمار می‌رود، زیرا خسارت زیادی از جمله تلفات جانی، رعب و وحشت انداختن در دل‌ها و به لرزه درآوردن پایه‌های حکومت را برای دشمن صهیونیستی به‌همراه دارد. نتایجی

همچون وادار شدن دشمن به عقب‌نشینی، کاستن از شمار مهاجران یهودی به فلسطین، خسارات مادی و اقتصادی بزرگ، تضعیف شوکت و روحیات آنها را به‌دنبال داشته، و افزون‌بر اینها مصالح بزرگی برای امت اسلام و ملت فلسطین در برداشته و موجب افزایش روحیه و شجاعت مبارزان در جهاد و شهادت شده است، و مجریان این عملیات نمونه‌های بارز و زنده در جهاد و مقاومت و شهادت به جامعه نشان داده‌اند» (جمعیت علمای فلسطین، ۱۴۲۲).

علمای قدیم و معاصر، مشروعیت این نوع عملیات را تأیید کرده‌اند؛ و مراجع فتوایی صادر کرده‌اند. مشروعیت این‌گونه عملیات از کتاب و سنت و اجماع به‌طور آشکار استنباط می‌شود. علمای امت بر این مطلب که اگر یک مسلمان به هزار دشمن حمله‌ور شود، اگر نیت وی از این کار پیروزی بر آنان و وارد آوردن خسارت و ترساندن آنها باشد، اتفاق دارند که این کار جایز است. از آنجایی که نیت ضربه زدن به دشمن را داشته، کار او صحیح است و از لحاظ شرعی اشکال ندارد. و مصداق این آیه قرآن است: «تا می‌توانید در برابر آنها نیرو و اسب‌های آماده، بسیج کنید؛ تا با آن، دشمن خدا و دشمن خودتان و دیگر دشمنان را که آنها را نمی‌شناسید و خدا می‌شناسد، بترسانید» (تُرْهَبُونَ بِهٖ غَدُوَاللّٰهِ وَغَدُوَاکُمْ... انفال: ۵۹). علمای بزرگ معاصر با صدور فتوا عملیات استشهادی را نوعی جهاد در راه خدا دانسته‌اند. برای مثال یوسف قرضاوی با صدور فتوا در خصوص عملیات استشهادی گفته است: «این نوع عملیات که قهرمانان انتفاضه فلسطین آن را انجام می‌دهند، از بزرگ‌ترین انواع جهاد در راه خداست. ایشان این نوع جهاد را تروریسم مشروع دانسته است» (حسن‌زاده و توکلی، ۱۳۹۸: ۲۹۷).

قرضاوی تسمیه این نوع عملیات را به عملیات انتحاری، نام‌گذاری اشتباه و گمراه‌کننده‌ای دانسته و گفته است: میان عملیات استشهادی و قهرمانانه با عملیات انتحاری فرق بسیار است، و میان مجری این‌گونه عملیات با مجری عملیات انتحاری از لحاظ روان‌شناختی تفاوت بسیار است (حسن‌زاده و توکلی، ۱۳۹۸: ۲۹۷). تمام ادیان آسمانی و قوانین بین‌المللی دفاع ملت‌ها را از وطن خود و جنگیدن با دشمن متجاوز را با هر وسیله جایز دانسته‌اند (جمعیت علمای فلسطین، ۱۴۲۲).

از مجموع نظرهایی که علمای اهل سنت درباره عملیات استشهادی داده‌اند، نتایج کلی زیر به‌دست می‌آید: «۱. عملیات استشهادی برترین نوع جهاد در راه خداوند است و مجری آن شهید محسوب می‌شود؛ ۲. این نوع عملیات در صورتی جایز است که ترس و وحشت در دل دشمن متجاوز انداخته و موجب خسارت جانی و مالی او شود؛ ۳. مجاهدین مسلمان در انجام عملیات نیت کشتن دشمن را داشته باشند نه نیت کشتن خود را؛ ۴. ادله جهاد (کتاب، سنت و اجماع) شامل این نوع عملیات می‌شود. علمای اهل سنت با دید بازتری به عملیات استشهادی

می‌نگرند، و برخی از قیود و شرایطی را که فقهای شیعه برای جواز انجام این نوع عملیات بیان کرده‌اند، مطرح نموده‌اند» (ملا محمدعلی، ۱۳۸۵: ۱۸۸).

۵. تفاوت در منشأ و خاستگاه رهبران شیعی و اهل سنت و تأثیر آن در عملکرد آنها

رهبران فکری و فقهی شیعه برخلاف پیشوایان اهل تسنن، از متن و بطن حوزه‌های علمیه برآمده‌اند، و اکثر قریب به اتفاق از مجتهدان تراز اول و مراجع تقلید بوده‌اند. گفتنی است که حوزه علمیه و روحانیت شیعی، پایگاه اصلی مبارزه در عراق بوده است؛ به نحوی که براساس یکی از گزارش‌های سازمان ملل متحد، کشتار و نفی بلد روحانیت شیعه از سوی نظام حاکم از ۱۳۴۹، شمار روحانیان شیعی را از ۹۰۰۰ نفر به ۸۰۰ نفر کاهش داد (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۴۱). در اوایل ۱۳۳۸، حزب‌الدعوه، نخستین کنگره خود را به‌طور محرمانه در کربلا با حضور ۱۶ نفر از اعضای خود با هدف بررسی اوضاع سیاسی و مسائل تشکیلات سازمانی برگزار کرد. سید محمدباقر صدر این حزب را «الدعوه الاسلامیه» نام نهاد (عاملی، ۱۳۷۲ق، ج: ۱، ۳۳۱). در ۱۳۳۹، با آگاه شدن دولت عراق از فعالیت‌های این حزب، آیت‌الله حکیم به‌عنوان مرجع تقلید شیعیان عراق که اعتقادی به فعالیت حزبی مراجع نداشت، از سید محمدباقر صدر رهبر این حزب و فرزندانش سید مهدی و سید محمدباقر حکیم خواست که از فعالیت حزبی و انتساب به یک جریان خاص سیاسی بپرهیزند. آنان درخواست وی را پذیرفتند، و از حزب‌الدعوه کناره‌گیری کردند (حسینی، ۱۴۲۶ق: ۱۰۰-۹۹). پس از کناره‌گیری آنها، سید مرتضی عسکری رهبر حزب‌الدعوه شد، اما در ۱۳۴۲ آیت‌الله سید محسن حکیم مأموریتی تبلیغی به وی محول کرد و ناگزیر به استعفا از عضویت حزب شد، و جای خود را به محمدهادی سبیتی داد (حزب‌الدعوه الاسلامیه، ۱۴۰۵-۱۴۰۹ق: ۲۳۰).

همان‌طور که در جدول ۱ نشان شده است، بیشتر رهبران جماعت اسلامی مصر به‌طور کلی خاستگاه دانشگاهی دارند، مانند بیشتر رهبران اخوانی سوریه که دارای تحصیلات دانشگاهی‌اند. افراد دارای تحصیلات دینی، در رده بالا قرار ندارند. خاستگاه تعلیمی رهبران اخوان‌المسلمین به‌عنوان قوی‌ترین نهضت استشهادی اهل تسنن در سده اخیر به‌طور عمومی نه تحصیلات دانشگاهی دینی، و نه آموخته‌های حوزوی و مدارس معتبر علوم دینی بوده است (خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۱۳۵). رهبران اخوان‌المسلمین و دیگر رهبران سنی اغلب تحصیلات دانشگاهی در رشته‌های مختلف داشته و از مطالعات ژرف اسلامی بهره نبرده‌اند. شاید همین ضعف فاحش، افزون‌بر تلقی‌های ناصواب از دین و کوچک کردن اهداف اصیل، فلاکت اجتماعی قوی از جانب امت را نیز به‌دنبال داشته است. اغلب رهبران شیعه از تحصیلات حوزوی چندین ساله و اطلاعات عمیق دینی برخوردارند؛ اما رهبران سنی به‌طور عمومی دارای خاستگاه دانشگاهی‌اند؛ و به همین دلیل، آگاهی‌های دینی‌شان ژرفا ندارد. بنا به گفته

دکمجیان، طبقه روحانی یا شیوخ، در بخش سنی جنبش‌های اسلام‌گرایی، نقش‌های مهمی به عهده گرفته‌اند، اما نقش‌های مذکور، در مقایسه با نقش همتایان شیعه آنها، واجد برجستگی و اهمیت نیست (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۳۸۱).

جدول ۱. برخی از اعضای اخوان المسلمین براساس مقام و نوع تحصیلات

نام	مقام	تحصیلات	منبع
شیخ مصطفی	از مرشدان طراز اول اخوان	مهندسی هواشناسی	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۴
محمد حامد ابونصر	مرشد برجسته اخوان	معلومات اسلامی کم	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۴
حسن البنا	مرشد اعلاى اخوان	دانشگاه قاهره	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۰۷
محمدحواری	رئیس دایره دمشق و استاد	دکتری داروسازی	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۰۷
عدنان عقله	رئیس بخش نظامی	مهندس راه و ساختمان	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۰۷
شیخ عمر التلمسانی	از مرشدان برجسته	حقوق	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۱
حسن الهضیب	یکی دیگر از مرشدان اخوان	حقوق	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۰
صالح سربیه	از رهبران سازمان آزادی‌بخش اسلامی	دکترای تعلیم و تربیت	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۷۳
محمد مهدی عاکف	از پیشوایان فکری اخوان	حقوق	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۸
عصام الدین ارین	از متفکران جماعت اسلامی مصر	فیزیکدان	کپل، ۱۳۸۲: ۱۸۰
مأمون الهضیبی	از مرشدان اخوان	حقوق	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۶
عبدالستار الزعیم	از رهبران اخوان	دندانپزشکی	خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۲۱۷
شیخ عمر عبدالرحمن	رئیس شورای رهبری «الجهاد»	مهندسی و استاد	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۷۷
علی صدرالدین البینونی	که از رهبران اخوان در حما	وکیل	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۱۷
عدنان سعدالدین	رهبر دایره شمالی اخوان سوریه	مربی و نویسنده	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۱۶
مروان جدید	از رهبران ساف	مهندس کشاورزی	دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۱۶

منبع: نگارندگان

افزون بر این، رهبران مذهبی سنی در مراکزی به تحصیل علم می‌پردازند که یا زیر نظر حکومت غیراسلامی قرار دارند، یا زیر چتر حمایت چنین حکومت‌هایی هستند. علمای الازهر مصر، از نمونه‌های بارز چنین رهبرانی هستند. این مسئله، همراهی دانشمندان سنی با حکومت‌های غیراسلامی را در پی داشته است. برای مثال، از شیخ جادالحق مفتی اعظم مصر برای سلب اعتبار از گروه «الجهاد» نقل قول شده که رسول اکرم (ص) به اهل ایمان فرموده‌اند: «دولت اسلامی اگرچه اداره‌کنندگانی دزد و زناکار داشته باشد، واجب‌الاطاعه است. شیخ جادالحق از مردم خواست تا مطیع مقامات دولتی مصر باشند، زیرا حسنی مبارک عهد کرده است برای جبران بی‌عدالتی‌های پیشین، به انجام اصلاحات لازم مبادرت ورزد... در دوران زمامداری حسنی مبارک، دیکتاتور مخلوع مصر، افراد متخصص مذهبی روانه زندان می‌شوند تا جنگجویان جوان متقاعد شوند که تعابیر و تلقی‌هایی که از اسلام دارند، درست نیست»

(دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۹۴). این علمای دینی به دلیل چنین خاستگاهی، تأثیر زیادی بر گروه‌های انقلابی ندارند. دکمجیان در خصوص گروه «التحریر الاسلامی» و «التکفیر و الهجرة» که از گروه‌های اسلام‌گرای مصری بودند، چنین می‌گوید: «هر دو گروه، با علما مخالف بودند و آنها را بوروکرات‌های هواخواه رژیم می‌خواندند. التکفیر به اعضایش سفارش می‌کرد، از اقتدا به آنان در نماز سرباز زنند» (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۷۲).

بررسی مقایسه‌ای عملکرد رهبران شیعه و سنی، تفاوت‌هایی را آشکار می‌کند که در زیر مطرح خواهند شد. نخست باید تأکید شود که علت بنیادی تمام این تفاوت‌ها، همان خاستگاه متفاوت رهبران شیعه و سنی و نیز تفاوت در تعالیم شیعی و سنی است. راستروپ درباره عملیات ویژه مانند گروگان‌گیری حزب‌الله لبنان اشاره می‌کند که آموزه‌های روحانیان بلندپایه و تعالیم دینی است، نه احساسات شخصی و خانوادگی برای آزاد کردن یک عضو خانواده: «رهبران حزب‌الله، تحت سلطه دینی-سیاسی شمار کمی از روحانیون نخبه قرار داشتند که علوم حوزوی را در نجف تحصیل کرده بودند. به این ترتیب، ماهیت سلطه مطلق دینی در رهبری حزب‌الله این ادعا را پوچ و بی‌معنا می‌سازد، که «هر اقدام حزب‌الله در موضوع گروگان‌گیری» به‌صورت مستقل و به دست فرزندان خانواده‌های وابسته به حزب که اساس پایگاه مردمی حزب را تشکیل می‌دهند، انجام گرفته است» (راستروپ، ۱۳۹۰: ۳۱۶).

۵.۱. پیوندهای فرهنگی و خانوادگی پیشوایان شیعی برخلاف رهبران اهل تسنن

از گذشته‌های دور تاکنون، میان رهبران مناطق مختلف شیعی در عراق و ایران و لبنان، همبستگی فرهنگی و خانوادگی گسترده‌ای وجود داشته است. حضور مراجع و پیشوایان گوناگون در خاندان‌های حکیم و صدر، و پیوندهای خویشاوندی آنها با علمای ایرانی و لبنانی و عراقی، گواه این ادعاست. حال آن‌که این نوع روابط و پیوندها، در بین رهبران سنی وجود ندارد (راستروپ، ۱۳۹۰: ۳۰۲). جدا از پیوند استوار میان نخبگان روحانی حزب‌الله و جناح‌های روحانی ایران که منشأ آن، تجربه روابط دینی نجف و فعالیت‌های انقلابی ضد رژیم شاه است، می‌توان گفت که قاطبه اعضای حزب‌الله مخالف کلیت دادن یک اصل یک‌بعدی هستند؛ و شبکه‌ای پیچیده از رهبران برجسته روحانی تا روابط خانوادگی و اعضای حزب‌الله را در برمی‌گیرد (راستروپ، ۱۳۹۰: ۱۰۱). به اعتقاد راستروپ، نادیده انگاشتن روابط اصیل و ریشه‌دار میان رهبران روحانی حزب‌الله و روحانیان ایرانی که تحصیلات حوزوی خود را در نجف اشرف به اتمام رسانده‌اند، ناشی از کوتاه‌بینی است. از جمله تعبیر راستروپ در خصوص «تجربه نجف» این است که موضوع مذکور، اهمیت بسیار زیادی در توضیح ریشه و عمق روابط شخصی استوار میان روحانیان ایرانی و روحانیان حزب‌الله دارد. این تجربه مشترک،

پیروی مطلق حزب‌الله از عقاید ایدئولوژی اسلامی ایران، به‌ویژه به‌علت تأثیرپذیری روحانیان مهم حزب‌الله از آیت‌الله خمینی به هنگام تبعید وی در نجف از ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۷ را به‌خوبی تبیین می‌کند (راستروپ، ۱۳۹۰: ۳۰۹).

۵.۲. تفاوت در تحمل دشواری‌های مبارزه در میان رهبران شیعی و مرشدان اهل تسنن

مرشدان اهل تسنن، گاه قادر نبودند همانند اعضای جوان، در برابر سختی‌ها تاب بیاورند؛ و این امر به دل‌زدگی و سرپیچی از فرمان‌های سازمانی دامن زده است. به‌طور مثال، اعضای جوان اخوان در تحولات ۱۳۴۴ به‌شدت از رهبران ارشد این گروه دل‌سرد شدند، زیرا آنها خود را درگیر اختلاف‌های کم‌اهمیت کرده بودند، و توانایی ایستادگی در برابر شکنجه‌ها و ناملاپمات را نداشتند (دکم‌جیان، ۱۳۶۶: ۱۵۵). نمونه دیگر ایستادگی نکردن یاسر عرفات در نبرد ۱۳۶۱ میان لبنان و رژیم اشغالگر قدس است. به گفته سمیر قنطار، از جوانان مبارز محبوس در زندان‌های صهیونیستی، «یاسر عرفات در قبال خروج از بیروت، دو سرباز اسیر در بیروت، یک سرباز اسیرشده در برج البراجنه (محل‌ای در بیروت)، یک خلبان و جسد پنج تن از کشته‌های صهیونیست را، که از ۱۳۵۷ به منطقه لیتانی واقع‌شده در جنوب شهر الخلیل یورش برده بودند، به اسرائیل تحویل داد. این کار در شرایطی انجام گرفت که زندگی و سرنوشت ما در گرو مبادله همین اسرا بود. او با دادن اسیران به اسرائیل، سرنوشت تک‌تک اسیران دربند مسلمان را نادیده انگاشت. ما از این همه بی‌مهری و بی‌تعهدی سرخورده شده بودیم، و احساس می‌کردیم از دوستان و فرماندهان خود منافقانه ضربت خورده‌ایم» (توکلی، ۱۳۹۴: ۲۱۷).

۵.۳. تفاوت بین رهبران شیعی و سنی در حمایت از مجاهدان و همراهی با آنان

از جمله ویژگی‌های بارز رهبران شیعه، حضور مستقیم خود و خانواده آنان در صفوف نخست قیام و جهاد و انتفاضه است که وثوق، آرامش خاطر و دلگرمی بسیاری را به مبارزان راه حق، هدیه می‌کند. برای نمونه، سید حسن نصرالله، فرزند ارشد خود سید هادی را در ۱۳۷۶ ضمن یورش به یکی از مواضع ارتش اسرائیل در منطقه «جبل الرفیع» واقع در جنوب لبنان نثار اسلام کرد. این در حالی است که در تاریخ لبنان، چه در نبردهای داخلی و چه در دوران رویارویی با تعدی نظامی اسرائیل، هرگز فرزند یکی از رهبران گروه‌های سیاسی یا شبه‌نظامیان به شهادت نرسیده‌اند (توکلی، ۱۳۹۴: ۳۹۴). تأثیر این همراهی و همدلی به‌روشنی در عبارات سمیر قنطار که به مارکسیست شهرت دارد، و بدون وابستگی سیاسی و عقیدتی به حزب‌الله است، مشهود است. در این سخن سمیر قنطار و تأثر وی از این حالات رهبران شیعه تأمل کنید:

همسر سید حسن گفت: «من پیکر پسر را که در راه خدا پیشکش نموده‌ام، نمی‌خواهم.»
پیش از سید حسن، سید عباس موسوی در کنار همسر و فرزندش سید یاسر، در آتش

خشم اسرائیلیان سوخته و شهید شده بودند. پیش از آنها نیز امام جمعه شهر جبشیت، موسوم به «شیخ راغب حرب»، در حمله نیروهای ویژه ارتش اسرائیل به شهادت رسیده بود. اینان مرشدانی بودند که مانند پیشوایانشان، علی (ع) و حسین (ع)، از دار دنیا برای خود، چیزی نمی‌خواستند و این برای من بسیار تفکربرانگیز و درنگ‌آفرین بود (توکلی، ۱۳۹۴: ۴۴۳).

۵.۴. افراطی‌گری در رهبران سنی و نبود آن در رهبران شیعه

مرشدان فکری و سیاسی شیعه از آنجا که دارای تحصیلات عالی حوزوی و دانش عمیق اسلامی‌اند، کمتر از رهبران سنی دچار رادیکالیسم و افراطی‌گری بوده‌اند. تفاوت منشأ و خاستگاه رهبران سنی و شیعه موجب تمایز عملکرد و رفتار آنها شده است. رهبران گروه‌های جهادی اهل سنت به دلیل ژرفا نداشتن فهم و بینش دینی به ورطه افراطی‌گری افتاده‌اند که از پیامدهای آن پدیدار شدن گروه‌های خشونت‌طلب سنی است. به گفته دکمجان، «شکری مصطفی، جهمیان‌العتیبی، عبدالسلام فرج و دیگر مقامات مذهبی که محصولات آموزشی سنتی اسلامی هستند، کمتر تمایل داشته‌اند عقاید و مکاتب فرقه‌گرایانه‌ای از بنیادگرایی اسلامی ارائه دهند که در صفوف اسلام‌گرایان، جناح‌بندی و اختلاف پدید آورد» (دکمجان، ۱۳۶۶: ۳۸۱). با این حال، این مقامات مذهبی نقش رهبریت در جهان سنی نداشتن و رهبری در دست افرادی بود که در برخی موارد به شدت به افراطی‌گری روی آورده‌اند. برای مثال، سید قطب در کتاب *معالم فی‌الطریق می‌نویسد: «نگهبانان و شکنجه‌گران اردوگاه، خدا را از یاد برده‌اند. آنها خدا را نمی‌ستایند، بلکه ستایش‌گر ناصر و دولت زیر نظر او هستند. آنها نسبت به اصول عدالت قرآنی، ناآگاه‌اند و خود را از اسلام خارج ساخته‌اند. به دیگر سخن، آنها کافر و مشرک هستند و تنها اخوان در بند، مسلمانان راستین شمرده می‌شوند»* (کپل، ۱۳۸۲: ۲۰).

تکفیر، تنها به زندانبان‌ها محدود نمی‌شد؛ و در حقیقت حربه خطرناکی به‌شمار می‌آمد که به‌سهولت قادر بود به سلاح فرقه‌های بیرون از کنترل روحانیان مبدل شود و این حادثه با اعدام سید قطب روی داد و سلاح تکفیر در دسترس عموم، به‌ویژه گروه‌های کنترل‌نشده قرار گرفت (کپل، ۱۳۸۲: ۵۸). یوسف‌العظم از شارحان آثار سید قطب می‌گوید: «سید قطب یک نویسنده بود، نه فقیه و گاهی اوقات نیز از اسلوب خود فاصله می‌گرفت» (کپل، ۱۳۸۲: ۶۹). شکری مصطفی رهبر جماعت‌المسلمین «التکفیر و الهجره» مصر که تمامی افراد جامعه از زمان پیامبر و خلفای راشدین به بعد را متهم به کفر می‌داند، از دیگر مصادیق این‌گونه افراطی‌گری‌هاست. «وی دانش‌آموخته رشته مهندسی کشاورزی است، در دادگاه اظهار داشت: قرآن می‌گوید که خداوند می‌داند و شما نمی‌دانید (وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ)، (بقره: ۲۱۶). مقصود آیه این است که هر چیز که پس از قرآن و احادیث پیامبر بیاید، از قلمرو دانش و علم

مشروع خارج می‌شود. مکاتب فقهی چهار امام اهل سنت باطل و بی‌اثرند، و فقاہت اسلام در قرون وسطی را باید با تمام کلیت آن مورد تحقیر و اهانت قرار داد. از زمان انسداد باب اجتهاد، تاریخ اسلام به تاریخ همدستی علما مبدل شده است. اکنون گشودن دوباره این ابواب به شکری مصطفی - که از سوی خدا به راه راست هدایت شده - محول شده است، تا آنجایی که خود درک می‌کند به تفسیر قرآن و سنت پردازد و از آنها قانون استخراج کند. من می‌گویم نماز خواندن در برخی از مساجد خصوصی که تحت نفوذ حکومت و مکاتب جاهلی چهارگانه فقه سنی نیستند ممنوع نیست. با این حال، بر این باورم که خانه من و خانه مسلمانان (شاگردانم) مناسب‌ترین مکان برای اقامه نماز به‌شمار می‌آید» (کپل، ۱۳۸۲: ۹۲ - ۸۷).

این قبیل آرای رادیکال، هرگز میان رهبران شیعی به چشم نمی‌خورد. دلیل عمده آن، همان خاستگاه علمی و حوزوی رهبران شیعی برخلاف رهبران سنی است. به این نظر شکری مصطفی بنگرید: «اگر یکی از زوجین به جماعت‌المسلمین بپیوندد، ازدواج آنها باطل است و می‌توان عقد تازه‌ای جاری کرد» (کپل، ۱۳۸۲: ۹۸). مودودی نیز از این قبیل خطاها فراوان دارد؛ به‌طور مثال می‌گوید: «اعتراف به ایمان امروزه درست درک نشده، چون ایمان آوردن تنها به حرف نیست بلکه گوینده شهادتین پیش از این‌که مسلمان نامیده شود، باید در عمل نیز این مسئله را به اثبات رساند» (کپل، ۱۳۸۲: ۶۵). در مقایسه، رهبران شیعه به‌دلیل استظهار به پشتوانه نیرومند مطالعات اسلامی و قوت فکر، تصمیم‌های سیاسی سنجیده‌تر و مبرا از افراط اتخاذ می‌کنند. علمای شیعه نه تنها کوشیده‌اند از درگیری مسلمانان با یکدیگر با عنوان «تکفیر» ممانعت به‌عمل آورند، بلکه با شناخت هوشمندانه دشمن واقعی، حتی در برابر درگیری با غیرمسلمانان نیز از خود خویشتن‌داری نشان داده‌اند. نمونه بارز این واکنش، تصمیم خردمندانه امام موسی صدر رهبر جنبش اهل شیعیان لبنان مبنی بر شرکت نکردن در نبردهای داخلی لبنان بود. درحالی‌که تمام لبنان در جنگ داخلی درگیر شده بود، و انگیزه فراوانی برای ورود به پیکار و تقویت جبهه مسلمانان در مقابل مسیحی‌ها وجود داشت، اما امام موسی صدر با فراسط و رصد کردن دشمن اصلی یعنی رژیم اشغال‌گر قدس، از ورود به پیکارهای داخلی پرهیز کرد.

وی پیوسته درصدد خاتمه بخشیدن به نزاع‌های داخلی لبنان بود. به همین دلیل، در مسجد رأس‌البنّا در اعتراض به جنگ داخلی لبنان اعلام اعتصاب غذا کرد، تا شاید گروه‌های لبنانی با جلوگیری از گسترش جنگ موافقت کنند (توکلی، ۱۳۹۴: ۲۳). پرهیز روحانیان تراز اول اهل تسنن از قتال چنان زیاد است که از سوی رهبران، هیچ شمرده می‌شوند. سخن شکری مصطفی، مبارز مصری در این باره حائز اهمیت است. وی می‌گوید: «علما چیزی جز نوکران

حاکم ظالم و طوطیان سخنگوی منبر نیستند، در جماعت‌المسلمین جایی ندارند، و احدی آنان را چیزی نمی‌انگارد» (کپل، ۱۳۸۲: ۲۸۲).

۵.۵. وابستگی دولتی رهبران حوزوی اهل تسنن در برابر استقلال عمل رهبران شیعی

همواره در طول تاریخ، حوزه‌های علمیه شیعه مستقل از حکومت‌ها به اداره امور خود پرداخته‌اند. هر زمانی که حکومت‌های شیعی بر سر کار بوده‌اند، مساعدت‌هایی در راستای ساخت اماکن عبادی و کلاس‌های درس از سوی حکومت دریافت کرده‌اند. به‌طور نمونه، می‌توان به مشارکت صفویان در ساخت و تجهیز برخی مدارس اشاره کرد. با این حال، بار اصلی مسئولیت اداره و تأمین هزینه‌های حوزه با اتکا به وجوهات و کمک‌های مردمی بر دوش مراجع دینی بوده است. از این رو، حوزه‌های شیعی و علمای آن، مُداهن و مجیزگوی حکومت‌ها نبوده‌اند، و از دستگاه حاکم به‌صراحت و سهولت انتقاد می‌کرده‌اند. در حوزه‌های اهل سنت، وضع دیگری حاکم بوده است، زیرا اداره آنها بر عهده حکومت بوده است. به همین سبب، نفوذ دولت در حوزه‌های سنی به‌حدی بوده است که هیچ‌گونه مخالفت جدی و مؤثر از سوی علمای حوزوی سنی صورت نمی‌گرفته است.

از نمونه‌های تأمل‌برانگیز این وابستگی، می‌توان از فتوای دانشگاه الأزهر درباره پیمان صلح انور سادات با اسرائیل یاد کرد که براساس عهود رسول اکرم (ص) با قریشیان در صلح حدیبیه و قبایل غطفان و نیز با اشاره به آیه شریفه زیر به مشروعیت پیمان صلح میان مصر و اسرائیل حکم کرد: «و اگر به صلح تمایل کردند، تو نیز بدان راضی باش و به خدا تکیه کن که او شنوای داناست» (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا، انفال: ۶۱) (کپل، ۱۳۸۲: ۱۳۲). شیخ کوشک، واعظ بسیار مشهور و تأثیرگذار مصر در اعتراض به وابستگی روحانیان به حکومت می‌گوید: «نمی‌دانم شیخ بعدی [الأزهر] چه کسی خواهد بود. شاید هم یک ژنرال ارتش که الازهر را به اشغال درآورد. وی در مصاحبه‌ای درمان این شرایط را در گرو اقدامات زیر دانسته است: ۱. شیخ الازهر باید با انتخابات، برگزیده و منصوب شود؛ ۲. موقوفات مسلمانان باید یگانه محل پرداخت حقوق شیخ الازهر باشد (کپل، ۱۳۸۲: ۲۳۵-۲۳۳). یکی دیگر از نمونه‌های وابستگی علمای اهل تسنن به حکومت، در جزوه عبدالسلام فرج متفکر اصلی گروه جهاد که یکی از اعضای آن سروان خالد اسلامبولی قاتل انور سادات بود، تجلیل کرده است. در این جزوه، با عنوان «واجب مکتوم»^۱ توضیح داده شده که جهاد به‌عنوان نبرد مقدس ضد حاکم ستم‌کار، از سوی علما مخفی شده است. نویسنده بیان می‌کند: «جهاد فی سبیل الله، با وجود اهمیت والایی که در اسلام دارد، از جانب علمای معاصر، مغفول مانده و نادیده انگاشته شده است. این

۱. الفریضه الغائبه.

دانشمندان ادعا می‌کنند که چیزی در خصوص آن نمی‌دانند، اما به‌طور کامل به این نکته وقوف دارند که اعاده مجد و عظمت این مذهب، در گرو جهاد است» (کپل، ۱۳۸۲: ۲۳۵-۲۳۳).

۶. نتیجه

تفاوت در میزان تحصیلات عمیق اسلامی حوزوی، میزان استقلال از دولت، استحکام روابط فرهنگی و خانوادگی، عوامل مهمی در بروز تفاوت‌ها در دیدگاه‌ها و عملکرد رهبران شیعی و پیشوایان فقهی اهل سنت بوده است. با بررسی ویژگی‌ها و موضع‌گیری‌های رهبران سنی در جنبش‌های استشهدادی چنین برمی‌آید که این رهبران در طول زمان و با توجه به تغییر شرایط و رویارویی با سختی‌های رسیدن به اهداف و آرمان‌های اصلی، در اهداف خود تخفیف داده‌اند. شاید یکی از دلایل این عقب‌نشینی از آرمان‌ها، نداشتن اصول ثابت باشد، که به نوبه خود به نداشتن خاستگاه عمیق دینی حوزوی در بین رهبران سنی مرتبط باشد. در بسیاری از ادوار پیشین مشاهده می‌شود که تحولات فکری رهبران جنبش‌های استشهدادی سنی به تبعیت از شرایط بوده است، نه این‌که خود آنها به‌طور مستقیم ایجادکننده شرایط باشند، و نه آن‌که باور فکری اسلامی مشخصی داشته باشند تا براساس آن، شرایط را تغییر دهند. در مقایسه، در رهبری مانند امام خمینی (ره) از رهبران جنبش‌های استشهدادی شیعه آشکار است که با پایداری بر اصول خود شرایط جامعه و توده مردم را تغییر می‌دهد و سبب تأثیرگذاری رهبران شیعه بر رهبران سنی می‌شود. می‌توان بیان کرد که پس از انقلاب اسلامی ایران و مشاهده پیامدهای موفقیت‌آمیز سیاست مقاومت و پایداری در برابر امریکا و اسرائیل، مقاومت مؤثر حزب‌الله لبنان با پشتیبانی ایران، برخی از رهبران اصلاح‌گر سنی درس‌هایی از تجربه رهبران شیعه ایران آموخته‌اند، و به حمایت از آنها روی آورده‌اند.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

منابع و مأخذ

الف) فارسی و عربی

۱. قرآن کریم.
۲. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۱) صحیفه نور. تهران: مرکز مدارک فرهنگ انقلاب اسلام، ج ۱ و ۲.
۳. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۰) تحریر الوسیله. قم: اسماعیلیان، ج ۱.
۴. امام محمد شافعی. (۱۳۹۴) کتاب الام. بیروت: دارالعرفه، ج ۴.

۵. توکلی، یعقوب. (۱۳۹۴) *خاطرات سمیر قنطار*. تهران: سوره مهر.
۶. توکلی، یعقوب؛ سعید حسن‌زاده. (۱۳۹۸، زمستان) «ادله جواز عملیات استشهادی فقیهان اهل سنت در نهضت‌های استشهادی براساس آیاتی از قرآن کریم»، *فصلنامه مطالعات قرآنی*، ۱۰، ۴۰: ۲۷۹-۳۰۲. در: http://www.iaujournals.ir/article_671850_04c8e1debb9efcbe0f5c24795aa40e81.pdf
۷. جمعیت علمای فلسطین. (۱۴۲۲ ق، صفر ۱۱) در: <http://www.palestinpersian.info/fatava/fatavi.html>
۸. حسن‌زاده بوری‌آبادی، سعید. (۱۳۹۶)، *رویکرد مقایسه‌ای به عملیات استشهادی در جنبش‌های شیعی و اهل سنت معاصر*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
۹. حسینی، محمد. (۱۴۲۶) محمد باقر الصدر: حیاة حافله ... فکر خلاق (شرح اندیشه‌ها و زندگی‌نامه محمدباقر صدر). بیروت: دارالمحجّة البيضاء.
۱۰. حلی، جمال‌الدین حسن. (۱۳۶۸) *تبصره المتعلمین، کتاب الجهاد (احکام دین قسمت جهاد)*. تهران: فقیه.
۱۱. حلی، محمدبن‌ادریس. (۱۴۱۰ ق) *السرائر، الحاوی لتحریر الفتاوی (در بستر آزادسازی فتوا)*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۲.
۱۲. حزب الدعوة الاسلامیه. (۱۳۶۴) *تقافه الدعوة الاسلامی*. قم: مرکز الاسلامی بلاغات لسیاسیه، حزب الودعوه الاسلامیه.
۱۳. خسروشاهی، سید هادی. (۱۳۹۲) *اخوان المسلمین چه می‌گویند و چه می‌خواهند*. قم: بوستان کتاب.
۱۴. خضری، سید احمد رضا. (۱۳۸۸) *تاریخ تشیع*. تهران: نشر پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۱۵. دکمجان، هرایر. (۱۳۶۶) *جنبش‌های اسلامی در جهان عرب*، ترجمه حمید احمدی. تهران، کیهان.
۱۶. راستروپ، ماگنوس. (۱۳۹۰) *حزب‌الله در لبنان*. تهران: اندیشه‌سازان نور، ج ۲.
۱۷. شوکانی، محمد. (۱۴۱۴) *فتح الغدیر*، بیروت: دارالکلم الطیب، ج ۵.
۱۸. شیرازی، (ابواسحاق) ابراهیم‌بن‌علی. (بی‌تا) *المهذب: کتاب السیر (فقه اسلامی روش جهاد)*. بیروت: بی‌نا.
۱۹. صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۸۲) *جهاد در اسلام*. تهران: نی.
۲۰. طباطبائی، سیدعلی. (۱۴۱۵) *ریاض المسائل فی بیان الاحکام بالادلة فقه شیعه در بیان موضوعات احکام با شواهد*. قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، ج ۷.
۲۱. طبری، ابوجعفر محمدبن‌جریر. (۱۳۸۷) *تاریخ الامم و الملوک (تاریخ ملت‌ها و پادشاهان)*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار سویدان.
۲۲. عاملی، احمد عبدالله ابوزید. (بی‌تا) *محمد باقر الصدر: السیره و المسیره فی حقایق و وثائق (محمد باقر صدر شرح حال با اسناد موثق)*. بیروت: مؤسسه العارف للمطبوعات.
۲۳. عاملی، محمدبن‌مکی (شهید اول). (۱۴۱۷) *الدورس*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ج ۲.
۲۴. عاملی‌جبعی، زین‌الدین‌بن‌علی (شهید ثانی). (۱۳۹۵) *شرح لمعه*، ترجمه علی شیروانی. تهران: دارالعلم، ج ۲.
۲۵. فیرحی، داوود. (۱۳۸۳) «دفاع مشروع، ترور و عملیات شهادت‌طلبانه در مذهب شیعه»، *شیعه‌شناسی*، ۲، ۶: ۱۰۹-۱۲۶. در: <http://ensani.ir/fa/article/45229>
۲۶. کپل، ژیل. (۱۳۸۲) *پیامبر و فرعون*، ترجمه حمید احمدی. تهران: کیهان، ج ۳.
۲۷. کیخا، علیرضا. (۱۳۹۲) *مرداب انتحار*. تهران: سپهر‌آذین.
۲۸. محقق‌داماد، سیدمصطفی. (۱۳۸۹) «بررسی فقهی و حقوقی عملیات استشهادی و عملیات انتحاری»، *نامه الهیات*، ۴، ۱۲: ۲۶-۵. در: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/847267>
۲۹. محمدی‌الموتی، محسن؛ و دیگران. (۱۳۹۶) «حق حیات و سلب آن از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل بشر با تأکید بر عملیات انتحاری»، *فصلنامه انسان‌پژوهی دینی*، ۱۴، ۳۷: ۱۶۵-۱۴۳. <DOI: 10.22034/ra.2017.27739>.

۳۰. ملامحمدعلی، امیر. (۱۳۸۵) *مبانی فقهی عملیات استشهادی*. قم: زمزم هدایت.
۳۱. نجفی، محمدحسن. (بی‌تا) *جواهرالکلام (جواهرات‌بیان)*، گردآورنده عباس قوچانی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۳۲. نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲) *جواهرالکلام فی شرح شرایع‌الاسلام (جواهرات بیان در تبیین قوانین اسلام)*، گردآورنده عباس قوچانی. بیروت: داره‌الکتب‌الاسلامیه، ج ۲۱.
۳۳. ورعی، سید جواد. (۱۳۸۲) «مبانی فقهی عملیات شهادت‌طلبانه»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، ۲۷: ۳۱۲-۳۴۷.
- در: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/138520>